

Beata Lorens

(University of Rzeszów, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-3414-1760>

E-mail: blorens@poczta.fm

Cerkiew św. Mikołaja i klasztor bazyliński w Zamościu w XIX wieku

St. Nicholas Church and Basilian Monastery in Zamość in the 19th century

ABSTRACT

The St. Nicholas Church in Zamość has a history of belonging to various religions and rituals. It was built at the beginning of the 17th century as an Orthodox church serving the Orthodox community living in the city. At the beginning of the 18th century, the Orthodox Church was handed over to the Basilians, who built a monastery by the church, which operated until 1865. In 1720, a synod of the Unitarian Church in the Republic of Poland was held in St. Nicholas' Orthodox Church. After the dissolution of Unitarian monasteries in the Kingdom of Poland, the monastery was taken over by the Treasury of the Kingdom of Poland, and the Orthodox Church and its equipment was left as a parish. In 1875 the temple was returned to the Orthodox, which was connected

PUBLICATION INFO					
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Beata Lorens, the Institute of History of the University of Rzeszów, 16C Tadeusza Rejtana Avenue, Rzeszów 35-959, Poland					
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the University of Rzeszów					
SUBMITTED: 2020.10.10	ACCEPTED: 2021.11.22	PUBLISHED ONLINE: 2022.06.30			
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		
DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS					

with changes in its appearance. After the Orthodox clergy left Zamość in 1915, the church was taken over by the Roman Catholic Church.

Key words: Basilians, church, monastery, dissolution, Zamość

STRESZCZENIE

Kościół pw. św. Mikołaja w Zamościu ma przeszłość związaną z przynależnością do różnych wyznań i obrządków religijnych. Wybudowany został na początku XVII w. jako cerkiew służąca wspólnocie prawosławnej zamieszkującej miasto. Na początku XVIII w. cerkiew została oddana bazylianom, którzy przy świątyni wzniesli klasztor funkcjonujący do 1865 r. W cerkwi św. Mikołaja w 1720 r. odbył się synod Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej. Po kasacie placówek bazylikańskich w Królestwie Polskim gmach klasztorny przejęty został przez Skarb Królestwa Polskiego, zaś cerkiew wraz z wyposażeniem pozostawiono jako parafialną. W 1875 r. świątynię oddano Cerkwi prawosławnej, co wiązało się ze zmianami w jej wyglądzie. Po opuszczeniu Zamościa przez duchowieństwo prawosławne w 1915 r. świątynia została przejęta przez Kościół rzymskokatolicki.

Słowa kluczowe: bazylianie, cerkiew, monaster, kasata, Zamość

Kościół pw. św. Mikołaja w Zamościu ma za sobą długą i burzliwą przeszłość, która jest świadectwem zmian wyznaniowych i obrządkowych, ale także politycznych, występujących na ziemiach wschodniej Rzeczypospolitej od końca XVI w. aż do połowy XX stulecia. W 1720 r. w jego murach odbyło się jedno z najważniejszych wydarzeń w dziejach Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej – synod zamojski, którego decyzje ukształtowały doktrynę i organizację Cerkwi unickiej w państwie polsko-litewskim na następne stulecie¹. Trzechsetletnia rocznica tego wydarzenia jest okazją do ukazania losów świątyni i związanego z nią monasteru bazylianów w XIX w. Zarówno cerkiew, jak i monaster były przedmiotem zainteresowania historyków, o czym świadczyły publikacje Aleksandra Kossowskiego² i Andrzeja Gila³. Skupiały się one jednak na ich funkcjonowaniu w XVIII stuleciu i na początku XIX w. Warto zatem przyjrzeć się

¹ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 104–105; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 332–333.

² A. Kossowski, *Klasztor bazylianów w Zamościu i jego kronika*, „Roczniki Humanistyczne” 1953, 4, 4, s. 199–200; idem, *Z dziejów zakonu bazylianów w Zamościu*, „Teki Zamojskie” 1938, 1(5), 1, s. 212–213; idem, *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII–XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji X. Biskupa Mariana Leona Fulmana*, cz. 3, Lublin 1939, s. 109–117.

³ A. Gil, *Opis unickiej cerkwi p.w. św. Mikołaja w Zamościu z 1828 r. na tle dziejów tamtejszych bazylianów*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2003, 1, s. 97–105. Autor zamieścił w Aneksie tekst wizytacji z 1828 r.

ich stanowi w połowie XIX w. oraz okolicznościom przeprowadzenia kasaty dokonanej w 1865 r. w wyniku ukazu carskiego o zniesieniu klasztorów bazyliańskich w Królestwie Polskim, a także losom cerkwi, klasztoru i dóbr klasztornych po 1865 r.

Murowana cerkiew św. Mikołaja, następczyni drewnianej, wzniesiona w latach 1618–1631, była przeznaczona dla prawosławnej wspólnoty wyznaniowej zamieszkującej miasto Zamość. Usytuowana została w południowo-wschodniej części miasta, przy murach miejskich. Przywilej pozwalający prawosławnym Grekom przybywającym do miasta na wzniesienie cerkwi wystawił jeszcze w 1589 r. hetman wielki koronny i kanclerz Jan Zamoyski. W XVII w. świątynia pozostawała pod patronatem bractwa cerkiewnego, które otrzymało przywilej stauropigii od patriarchy Konstantynopola. Cerkiew zbudowano według projektu Jana Jaroszewicza, pracującego dla Zamoyskich, zaś autorem dekoracji rzeźbiarsko-architektonicznej był Jan Wolff. W latach 1690–1698, ze względu na funkcje obronne świątyni położonej przy fortyfikacjach miejskich, dobudowano od frontu wyniosłą wieżę ze strzelnicami. Jej projekt sporządził Jan Michał Link⁴.

Według Aleksandra Kossowskiego bazylianów-unitów osadziła przy tejże cerkwi ordynatowa Anna z Gnińskich Zamoyska na początku XVIII w.⁵ Pada przy tym data 1706 r., chociaż Zamoyska zmarła w 1704 r., zatem jej wola spełniona zostałaby już po jej śmierci⁶. Dokonać to się miało za aprobatą unickiego biskupa chełmskiego Gedeona Wojny-Orańskiego⁷. Według informacji zawartej w wizytacji cerkwi św. Mikołaja z 1752 r. po śmierci duchownego diecezjalnego Michała Maszkiewicza władyka chełmski Józef Lewicki osadził przy tej cerkwi swego kapelana bazyliani-
na o. Mikołaja Bleszyńskiego (Bleszyńskiego), który właśnie jako kapelan biskupi wziął udział w obradach synodu zamojskiego w 1720 r.⁸ Biorąc pod uwagę fakt, że Józef Lewicki został wyświęcony na unickiego biskupa chełmskiego w 1711 r., osadzenie Bleszyńskiego przy cerkwi św. Mikołaja mogło nastąpić dopiero po tej dacie.

⁴ *Архив Юго-Западной России, часть первая, т. 10, Акты, относящиеся к истории Галицко-русской православной церкви (1423–1714 г.г.)*, Киев 1904, nr CCXV, s. 529–531; nr CCXXV, s. 551–553; J. Kowalczyk, *Zamość: przewodnik*, Warszawa 1977, s. 118.

⁵ A. Kossowski, *Klasztor*, s. 199–200; idem, *Z dziejów*, s. 212–213.

⁶ B. Popiołek, U. Kicińska, *Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich – okruchy biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2017, 65, 1, s. 27.

⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Chełmski Konsystorz Grecko-katolicki [dalej: ChKGK], sygn. 580, k. 6.

⁸ APL, ChKGK, sygn. 579, s. 5–6; To samo również w: APL, ChKGK, sygn. 106, k. 206–206v; *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami*, red. P. Nowakowski CM, Kraków 2020, s. 81, 107.

Rezydencja bazylikańska przy cerkwi św. Mikołaja, zamieszкана przez dwóch–trzech zakonników, w połowie XVIII w. dzięki fundacji ordynata Jana Jakuba Zamoyskiego została zamieniona na klasztor z wymaganą regułą zgromadzenia liczbą zakonników, specjalizujący się w działalności misyjnej i edukacyjnej (zakonne studia filozoficzne)⁹. Murowany budynek klasztorny został wzniesiony na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w. Prace nad jego wykończeniem trwały jeszcze w latach osiemdziesiątych tego stulecia. Usytuowany był przy południowo-zachodnim narożu cerkwi św. Mikołaja¹⁰.

Pod względem przynależności prowincjalnej klasztor bazylikański w Zamościu od 1743 r. związany był z prowincją Opieki NMP Zakonu Ruskiego św. Bazylego Wielkiego, zwanej prowincją polską, ruską lub koronną. Po podziale prowincji bazylikańskich w 1780 r. monaster zamojski nadal należał do prowincji Opieki NMP, ale w wyniku III rozbioru Rzeczypospolitej Zamość znalazł się w granicach Austrii, stąd do 1809 r. monaster wchodził w skład bazylikańskiej prowincji galicyjskiej. Kolejne wydarzenia polityczne związane z epoką napoleońską wpłynęły na powołanie nowej prowincji Narodzenia NMP, zwanej chełmską, skupiającej pięć monasterów (Biała, Chełm, Lublin, Warszawa, Zamość) z terenu Księstwa Warszawskiego¹¹. Utworzono ją 27 lutego 1810 r. na kapitule generalnej w Chełmie. Prowincja Narodzenia NMP od 1841 r. nie posiadała swych władz. Kapituły nie zbierały się z powodu zbyt małej liczby profesów. Władzę nad zakonnikami sprawował unicki biskup chełmski. W 1850 r. w Królestwie Polskim w 5 klasztorach było zaledwie 19 zakonników. W 1861 r. ich liczba wzrosła do 22, co umożliwiło zebranie się kapituły w Chełmie w dniach 21–22 września 1861 r. i wybór nowych władz prowincji. Prowincjałem został Bonifacy Boniewski, zaś superiora zamojskiego Pawła Panasiewicza wybrano sekretarzem prowincji¹².

O stanie klasztoru i cerkwi św. Mikołaja w Zamościu w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. informowały inwentarze sporządzane przy okazji wizytacji i zmian personalnych na stanowisku przełożonego tamtejszej

⁹ APL, ChKGK, sygn. 579, s. 5–6; B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014, s. 152, 255.

¹⁰ A. Gil, *Opis*, s. 99; A. Witkowski, W. Koman, *Klasztor i kościół Bazylianów w Zamościu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, w: *Kościoty, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Bonasiewicz-Szykuła, Lublin 2013, s. 173–174.

¹¹ I. Пагрило, *Холмська провінція Різдва Матері Божої (1810–1864)*, w: *Напис історії Василянського Чину Святого Йосафата*, (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII), Рим 1992, s. 280.

¹² APL, ChKGK, sygn. 684, s. 284–285, 294; J. Kładoczný, *Dzieje prowincji bazylikańskiej w Królestwie Polskim 1810–1864*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1937, 16, s. 303.

wspólnoty bazylikańskiej¹³. Źródłem informacji były również dokumenty klasztorne z drugiej połowy XVIII w., w tym kronika klasztorna i księga dotycząca misji ludowych prowadzonych przez zamojskich bazylianów¹⁴. Posłużyły one do odtworzenia dziejów cerkwi św. Mikołaja i klasztoru bazylikańskiego w XVIII i na początku XIX stulecia w przywołanych już publikacjach A. Kossowskiego i A. Gila. Nie poruszano natomiast wątków związanych z ostatnimi latami egzystowania klasztoru bazylikańskiego i funkcjonowania cerkwi św. Mikołaja jako świątyni unickiej.

Stan cerkwi w latach trzydziestych i na początku lat czterdziestych XIX w. bardzo się pogorszył. Wraz z przejściem miasta przez rząd carski przestały wpływać fundusze z Ordynacji Zamojskiej. 24 lipca 1840 r. popękały mury i sklepienie świątyni, grożąc zawaleniem. Dzieła zniszczenia dopełniały deszcze padające latem i jesienią tego roku, które tak „[...] mury zrujnowały, że co chwila rozstępują się, cegły wypadają, zagrażają śmiercią dla ludu i zawaleniem”¹⁵. Aby przeprowadzić remont świątyni, uzyskano zgodę władz na zbieranie składek wśród parafian. Jednak w 1845 r. remontu dalej nie podjęto, bo nie udało się zgromadzić potrzebnych funduszy. W tym czasie do parafii przy cerkwi św. Mikołaja należało zaledwie 59 wiernych obrządku unickiego mieszkających w Zamościu. Ponad 600 parafian zamieszkiwało przedmieścia i okoliczne wsie¹⁶.

W latach czterdziestych XIX w. dokonywano jedynie drobniejszych napraw i inwestycji, np. w 1840 r. superior Jozafat Bajkiewicz oraz bractwo cerkwi zamojskiej zwrócili się do organmistrza Walentego Bogusławskiego z Rejowca o naprawę zepsutych organów w cerkwi zamojskiej. Obiecywano zapłacić za tę usługę 100 złp¹⁷. Nie wiadomo, czy wówczas doszło do realizacji tego zlecenia, bo z późniejszych źródeł wynika, że do ufundowania nowych dziewięciogłosowych organów, wymienianych w inwentarzu z 1858 r., przyczynił się superior o. Pelagiusz Rzewuski przeby-

¹³ APL, ChKGK, sygn. 579, s. 1–6; Akta klasztorów greckokatolickich (bazylianów) woj. lubelskiego – zbiór szczątków zespołów – klasztor bazylianów w Zamościu [dalej: AKG], sygn. 3, knlb., Inwentarz cerkwi parafialnej zamojskiej 1796; sygn. 7, knlb., Wizyta cerkwi parochialnej zamojskiej 1828; Центральний державний історичний архів України, м. Львів, фонд 684, опис 1, справа 1851, knlb., Inwentarzowy opis majątku monasteru i cerkwi w Zamościu 1803, 1806; A. Gil, *Opis*, s. 100–104.

¹⁴ APL, AKG, sygn. 29, knlb., Diariusz albo partykularne notata monasteru Zamojskiego 1755–1793; sygn. 9, knlb., Status et ordo Missionis Monasterij Zamoyscensis.

¹⁵ A. Kossowski, *Z dziejów*, s. 218.

¹⁶ APL, Komisja Województwa Lubelskiego i Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Administracyjny [dalej: KWL i RGL, WA], sygn. 1658, s. 15, 171–173; P. Rachwał, *Unici na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawczo-demograficzne*, Lublin 2017, s. 416–417 tab. 114.

¹⁷ APL, KWL i RGL, WA, sygn. 1658, s. 1–2.

wający w klasztorze zamojskim w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XIX w.¹⁸

Inwentarz sporządzony 2 marca 1858 r. w zasadzie nie ujawniał stanu budynku cerkwi. Opisywano w nim wygląd i wyposażenie świątyni, ale określenie stanu zachowania pojawiło się tylko w odniesieniu do dachu gontowego opisanego jako „dobry”. Według tego inwentarza murowana cerkiew pw. św. Mikołaja składała się z prezbiterium, części środkowej i kruchty. Nad częścią środkową znajdowała się kopuła pokryta białą blachą, a na jej wierzchołku umieszczony był połączony krzyż. Nad kruchtą posadowiono murowaną, dość wysoką wieżę, również pokrytą białą blachą. Na tej wieży od frontu cerkwi usytuowany był balkon, zwany gankiem. W wieży umieszczone były trzy dzwony średniej wielkości i sygnaturka. Ponadto sprowadzono trzy dzwony z cerkwi we wsi Łabuńki. Do świątyni prowadziło wejście przez kruchtę. W prezbiterium po prawej stronie znajdowała się zakrystia, a po lewej małe pomieszczenie przeznaczone na skarbiec. Świątynia posiadała 11 okien, w tym dwa były w prezbiterium, sześć w nawie środkowej, a pozostałe w zakrystii i skarbcu. W cerkwi była podłoga kamienna, w zakrystii ceglana, zaś pod chórem drewniana. W prezbiterium znajdował się rzeźbiony i malowany na kolor niebieski ołtarz wielki, w którym umieszczono obraz Matki Bożej, zaś na zasłonie obraz na płótnie przedstawiający Ukrzyżowanego. Rzeźbione były również carskie drzwi i cyborium. Po prawej stronie wielkiego ołtarza umieszczono ołtarz z ikoną św. Mikołaja, na której wisały srebrna sukienka z mitrą i łańcuchem. Z kolei z drugiej strony znajdował się ołtarz poświęcony Opiece Matki Bożej ze stosowną ikoną przedstawiającą Matkę Bożą z Dzieciątkiem ozdobioną srebrną sukienką i koronami. W środku świątyni po lewej stronie usytuowano obraz św. Onufrego, zaś naprzeciw niego po prawej stronie św. Walentego, a na jego zasłonie wizerunek św. Bazylego Wielkiego. Ponadto w cerkwi znajdowały się obrazy i krzyże procesjonalne. Odnotować należy również obecność drewnianej, dekorowanej rzeźbiarsko ambony, dwóch ławek drewnianych, dwóch konfesjonałów, dwóch kryłósów (pulpitów) dla zakonników oraz dwóch stolików. W kruchcie ustawiono marmurową kropielnicę i rzeźbiony ołtarz poświęcony św. Bazylemu Wielkiemu. W zakrystii znajdowały się dwie zamykane szafy oraz mensa z szufladami¹⁹.

W maju 1860 r. przeprowadzono spis majątku duchownego zarządzony na mocy nakazu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 1853 r. Przy cerkwi św. Mikołaja obowiązki duszpasterskie

¹⁸ APL, ChKGK, sygn. 581, k. 66.

¹⁹ APL, ChKGK, sygn. 580, k. 311–311v.

wykonywało wówczas trzech bazylianów: superior, kaznodzieja i kapłan – emeryt. Wśród służby kościelnej znajdowali się: organista, zakrystianin, dwóch dziadów cerkiewnych i dwie kobiety do posługi. Do parafii należały wtedy: miasto Zamość (50 osób obrządku unickiego) z przedmieściami: Nowa Osada (43 osoby), Przedmieście Lubelskie (54), Majdan (145), Wólka Miejska (6) oraz wsie: Jarosławiec (15 osób), Sitaniec (14), Chyża (7), Kalinowice (24), Janowice (14), Podłopole (15), Wólka Infułacka (8), Borowina (4). Po likwidacji cerkwi unickiej w Łabuńkach do parafii zamojskiej zostali dołączeni wierni ze wsi: Łabuńki (35 osób), Łabunie Wielkie (28), Barchaczów (68), Ruszów (9), Wólka Łabuńska (2), Jatutów (25). Ogółem ludność unickiej parafii miejskiej w Zamościu w 1860 r. liczyła 566 osób. Cerkiew posiadała trzy terminy odpustów: na św. Mikołaja (6 XII), na św. Jozafata (27 IX) oraz na święto Opieki Matki Bożej, czyli Pokrowy (1 X). Przy cerkwi funkcjonowało bractwo św. Mikołaja, które w każdą niedzielę śpiewało Godzinki o Niepokalanym Poczęciu Matki Boskiej²⁰.

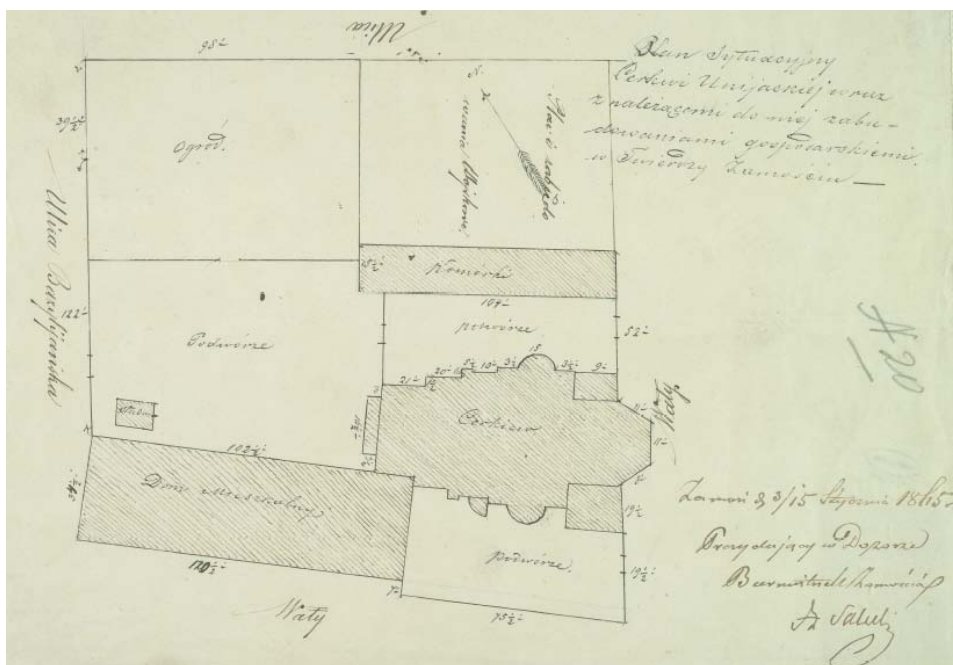
Stan cerkwi i zabudowań należących do unickiej parafii zamojskiej po 1860 r. stale się pogarszał. Administrujący klasztorem i parafią o. Piotr Panasiewicz w 1863 r. zgłaszał stosownym władzom konieczność przeprowadzenia remontów, ale jego pisma nie odnosiły skutku. W kwietniu 1864 r. poprosił o interwencję w tej kwestii konsystorz generalny chełmski²¹. Na skutek podejmowanych monitów naczelnik powiatu zamojskiego skierował budowniczego powiatowego do przeprowadzenia oględzin na miejscu i oceny kosztów ewentualnego remontu²². Komisja, w skład której weszli urzędnicy miejscy pełniący funkcje nadzorcze nad majątkiem duchownym, pojawiła się na terenie cerkwi św. Mikołaja 24 lipca 1864 r. i w swym raporcie zapisała: „Kościół zewnątrz uważany ma tynki uszkodzone, gzyms pod dachem w wielu miejscach oberwany, gdzie nigdzie ściany porysowane, i wszystko to dla zapobieżenia dalszemu a naturalnie stosunkowo szybszemu psuciu się wymaga restauracji. Kopuła główna na kościele tem więcej natychmiastowej poprawy wymaga, wierzch jej albowiem wsparty na ośmiu słupach drewnianych obitych blachą białą grozi niezadługo zupełną dezolacją – słupy są spróchniałe mianowicie w osadach chwieją się, należy takowe zastąpić nowymi albo zblatować przy użyciu klamrów żelaznych. W pierwszej kondygnacji wieży podłoga z belkami zupełnie jest zepsuta, tak podłogę, jak belki należy dać nowe. Schody miejscami uszkodzone, brak niektórych trepów, dobrze by było urządzić w większych oknach wieży zakryc[ie], aby deszcz cza-

²⁰ APL, ChKKGK, sygn. 581, k. 1v.

²¹ *Ibidem*, k. 61–61v.

²² *Ibidem*, k. 63.

sami i gwałtownie nie miał do środka przystępu. Dach blaszany na wieży z blachy białej i miejscami podziurawiony, a przy robocie ciesielskiej tem większej musi ulec dezolacji. Drzwi kościelne w liczbie trzech zewnętrzne, jak równie dwie bramy w dziedzińcu kościelnym służące jako przejście dla processyi również lubo pomniejszej reparacji w drzewie i okuciu potrzebują²³. Konieczne prace murarskie, ciesielskie, blacharskie, kowalskie wraz z materiałami wyceniono na 600 rubli²⁴.

Ryc. 1. Zabudowania cerkwi św. Mikołaja i klasztoru bazyliańskiego w Zamościu w 1865 r. Źródło: Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Zbiory kartograficzne, sygn. teka 13 plan 10, ark. 1.

Klasztor zamojski, usytuowany na zachód od cerkwi, był budowlą murowaną, o dwóch kondygnacjach, przykryty gontem. Miał około 38 m długości, ponad 11 m szerokości i był wysoki na prawie 12 m. W 1858 r. na parterze znajdowało się pięć cel, refektarz, kuchnia, dwie izby oraz spiżarnia. Pod refektarzem pomieszczono małą piwnicę. Na piętrze było osiem cel oraz mieszkanie przełożonego złożone z trzech pomieszczeń. Budynek posiadał pięć kominów, 15 okien na dole i 17 na piętrze. Jego

²³ *Ibidem*, k. 65.

²⁴ *Ibidem*, k. 65–65v.

stan oceniono w 1860 r. jako średni, zaś wartość oszacowano na 1750 rubli srebrnych²⁵.

W pobliżu klasztoru usytuowane były zabudowania gospodarcze mieszczące wozownię i stajnię, kryte dachem gontowym, oszacowane w 1860 r. na 90 rubli. Na podwórzu mieściła się również studnia przykryta daszkiem, a w głębi sad. Zabudowania te otoczone były parkanem częściowo drewnianym, a częściowo murowanym²⁶. Budynek gospodarcze podźwignięte zostały z ruiny, jakiej doznały w czasie powstania listopadowego, gdy podczas oblężenia twierdzy w 1831 r. uległy pożarowi. Dopiero w 1835 r. car Mikołaj I „w drodze łaski” przyznał klasztorowi odszkodowanie w kwocie 8881 zł 17 gr. Suma miała zostać przeznaczona „[...] na podźwignięcie zabudowań zniszczonych lub odbudowanie nowe”²⁷. W 1836 r. superior Samuel Gromowicz otrzymał 6587 zł, zaś resztę kwoty rozdysponowano między klasztor w Białej i Lublinie²⁸.

Klasztor zamojski posiadał dwa folwarki: jeden na przedmieściu Majdan o powierzchni 40 morgów 100 prętów (22,58 ha), drugi we wsi Łabuńki (folwark Mocówka) o powierzchni 41 morgów 150 prętów (23,24 ha). Zatem całość gruntu będącego w dyspozycji bazylianów wynosiła razem 81 morgów 250 prętów (45,82 ha). Grunty orne dzielone były na trzy pola, z których co roku jedną część ugorowano. Dla potrzeb folwarków zatrudniano gumienego, czterech parobków, trzech chłopców jako pastuchów i dwie dziewczyny. Tym pracownikom zapewniano wikt na koszt klasztoru. Bazylianie zamojscy nie posiadali poddanych zobowiązanych do odbywania pańszczyzny, stąd do prac polowych najmowali robotników²⁹.

W folwarku na przedmieściu Majdan znajdował się drewniany dom z murowanym kominem, przykryty gontem. Przedzielony był sienią na dwie części, po lewej stronie mieściły się dwa pokoje, a po prawej izba czeladna i spiżarnia. Budynek był w złym stanie, stąd jego wartość oszacowano na 150 rubli. Do domu przystawiona była drewniana kaplica z rzeźbionym w drewnie ołtarzem, w którym umieszczono ikony Matki Bożej i św. Jozafata Kuncewicza. Znajdowały się w niej cztery ławki. Kaplicę wyceniono na 130 rubli. Pozostałe budynki spełniały funkcje gospodarcze. Były to drewniane szopy mieszczące chlewy i dwie stodoły, kryte słomą. W sumie ich wartość sięgnęła 460 rubli. Drugi folwark

²⁵ APL, ChKGK, sygn. 580, k. 315–315v; sygn. 581, k. 41v–42.

²⁶ APL, ChKGK, sygn. 581, k. 41v–42.

²⁷ APL, KWL i RGL, WA, sygn. 46, s. 43.

²⁸ *Ibidem*, s. 90–91.

²⁹ APL, ChKGK, sygn. 581, k. 32–34v; A. Szykuła, *Folwark w Mocówce koło Zamościa. Przyczynek do badań nad kulturą materialną o.o. bazylianów zamojskich pod koniec XVIII i na początku XIX wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2009, 7, s. 54–56.

Mocówka mieścił się we wsi Łabuńki i związany był z tamtejszym probostwem unickim. Zabudowania obejmowały plebanię drewnianą na podmurówce z dachem słomianym, która spaliła się we wrześniu 1859 r. Stodoły i obory były w bardzo złym stanie, wymagały natychmiastowego remontu³⁰. Grunty i budynki należące do probostwa w Łabuńkach były wdzierżawiane. W 1838 r. superior Gromowicz podpisał kontrakt na dzierżawę folwarku Mocówka z Ludwikiem Włosińskim za czynsz roczny w kwocie 150 zł³¹. W 1842 r. roczną umowę z administratorem klasztoru zamojskiego o. Izydorem Bandzarewiczem zawarł Ludwik Kosowski. Za użytkowanie ziemi i budynków płacił 100 zł oraz uiszczal podatki w kwocie 33 zł³².

Według oceny urzędników miejskich nadzorujących majątek duchowny, sporządzonej w lipcu 1864 r., budynek klasztorny był „nader lichy”. Jego niewielką część zajmowali mieszkający w nim wówczas tylko jeden zakonnik i służba cerkiewna. Wolne pomieszczenia w budynku zostały podzielone na osobne lokale i były wynajmowane różnym osobom w zamian za czynsz w kwocie 80 rubli. Wprawdzie komisja zauważyła, że można byłoby z wynajmu czerpać zyski znacznie większe, na poziomie 200 rubli, ale tylko po wyremontowaniu budynku, zwłaszcza poprawie dachu gontowego, drzwi, okien, podłóg w izbach i korytarzach, sufitów, pieców itp. Koszt tego remontu, jak zaraz zauważono, przekraczającego możliwości małej wspólnoty unickiej, oszacowano na 1000 rubli³³.

Komisja oceniła, że zabudowania gospodarcze (stajnia i wozownia) stanowiły zupełną ruinę i tylko szpecyły otoczenie cerkwi, stąd należałoby je rozebrać i przenieść w inne miejsce, np. do sadu przy klasztorze. Koszt przeniesienia budynków wyceniono na 250 rubli. Obowiązek podjęcia remontu spadał na superiora klasztoru bazylikańskiego. O. Panasiewicz oświadczył, że dochody klasztoru nie pozwalały na podjęcie takich inwestycji, gdyż ten utrzymuje się z wypłacanych corocznie z Banku Polskiego 200 rubli, zaś pieniądze z czynszów przeznacza na dofinansowanie funkcjonowania folwarków w Majdanie i Łabuńkach. Zdaniem komisji budynek klasztorny „może i powinien na siebie wystarczyć, inaczej lepiej nie mieć takowego”³⁴. Za bazylianami ujął się unicki dziekan zamojski ks. Aleksander Górski, który zwrócił uwagę na to, że „Magistrat m. Zamościa od dawna prezydował w dozorze kościoła parafii r. g. Zamość i widział i wiedział co się z budowlami dzieje, odbierał niejednokrotnie raporta

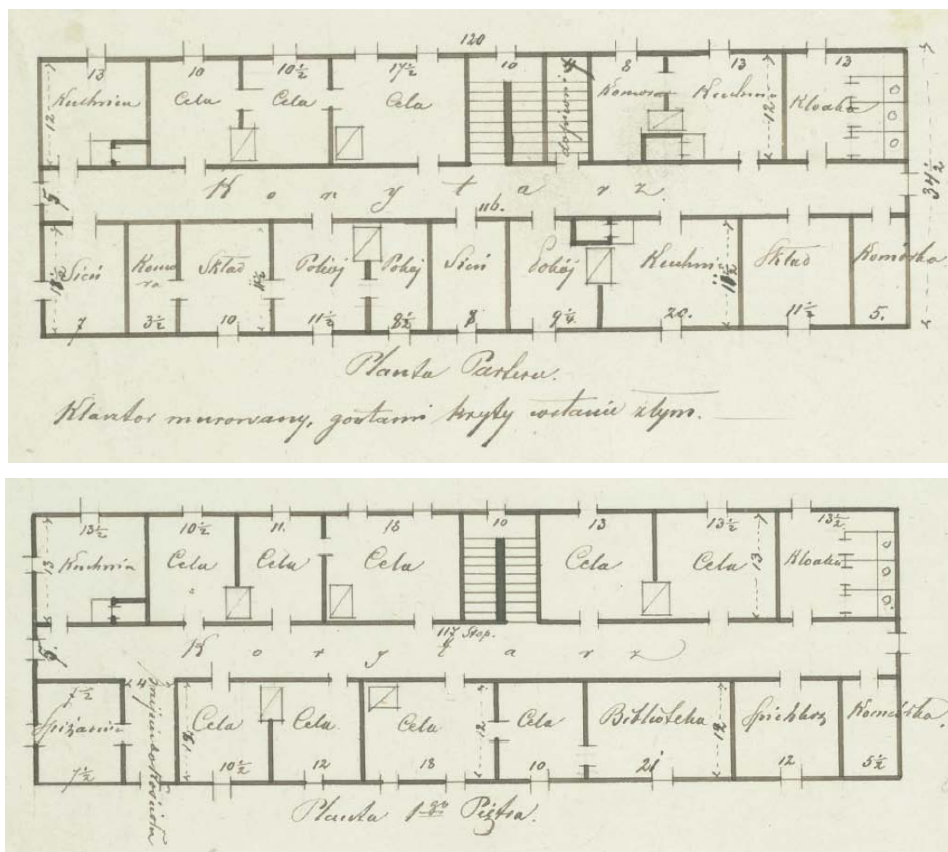
³⁰ APL, ChKGK, sygn. 581, k. 41v–42; sygn. 580, k. 319–319v.

³¹ APL, AKG, sygn. 17, k. 21.

³² APL, AKG, sygn. 21, s. 24.

³³ *Ibidem*, k. 65v.

³⁴ *Ibidem*, k. 66.

Ryc. 2. Plan parteru i pierwszego piętra klasztoru bazylińskiego w Zamościu w 1865 r.
 Źródło: AGAD, Zbiory kartograficzne, sygn. teka 21 plan 24, ark.1.

o potrzebnej reparacji, a przecież dotąd nie starał się zapobiec upadkowi. Dzisiaj przedstawia obecnego superiora do składek, który rzeczywiście funduszków na to nie posiada. Prawdziwie uważając, gdyby magistrat prezydujący w dozorze był gorliwszym, do obecnego stanu upadku budowli byłoby nie przyszło³⁵.

W latach 1831–1865 w monasterze zamojskim przebywało od jednego do czterech zakonników. Najwięcej odnotowano ich w 1849 r., kiedy oprócz superiora i kaznodziei dwóch zakonników pełniło funkcje kapelanów w „kazamatach Twierdzy Zamościa”³⁶.

³⁵ *Ibidem*, k. 66v.

³⁶ APL, ChKGK, sygn. 684, s. 5.

Tab. 1. Obsada personalna klasztoru bazylińskiego w Zamościu w latach 1831–1865

Rok	Zakonnicy	Daty życia	Funkcja
1831	Nikanor (Nikodem) Krajewski	1800 – po 1842	superior
1835	Samuel Gromowicz	24 IV 1783 – 1841	superior
1836	Jozafat Bajkiewicz	1796 – po 1854	superior
1839	Jozafat Bajkiewicz	1796 – po 1854	superior
1841	Jozafat Bajkiewicz	1796 – po 1854	administrator superiorstwa
1842	Izydor Bandzarewicz Bazyli Szelewicki	1813 – po 1841 1790 – 13 III 1851	administrator superiorstwa choralista
1846	Izydor Bandzarewicz Remigiusz Hankiewicz Bazyli Szelewicki	1813 – po 1841 1813 – po 1872 1790 – 13 III 1851	superior prokurator
1847	Bazyli Szelewicki Pallady Szenejko	1790 – 13 III 1851 30 I 1807 – 1872	superior choralista
1849	Bazyli Szelewicki Pelagiusz Rzewuski Bonifacy Boniewski Sofroniusz Trocewicz	1790 – 13 III 1851 1809 – po 1875 1816 – 1869 1816 – po 1875	administrator superiorstwa kaznodzieja kapelan więzienny kapelan więzienny
1850	Bazyli Szelewicki Pelagiusz Rzewuski	1790 – 13 III 1851 1809 – po 1875	administrator superiorstwa kaznodzieja
1851	Symeon Kozłowski Pelagiusz Rzewuski	1801 – 23 XI 1861 1809 – po 1875	superior kaznodzieja
1852	Pelagiusz Rzewuski Pallady Szenejko Br. Wincenty Hryniewiecki	1809 – po 1875 30 I 1807 – 1872 1820 – 28 I 1855	administrator superiorstwa choralista choralista
1853	Pelagiusz Rzewuski Br. Wincenty Hryniewiecki	1809 – po 1875 1820 – 28 I 1855	administrator superiorstwa choralista
1855	Pelagiusz Rzewuski	1809 – po 1875	administrator superiorstwa
1856	Pelagiusz Rzewuski Seweryn Lipski	1809 – po 1875 22 X 1800 – 1875	administrator superiorstwa emeryt
1857	Pelagiusz Rzewuski	1809 – po 1875	administrator superiorstwa
1858	Jozafat Rapiejko Pallady Szenejko	1810 – 1869 30 I 1807 – 1872	administrator superiorstwa kaznodzieja
1859	Jozafat Rapiejko Pallady Szenejko	1810 – 1869 30 I 1807 – 1872	administrator superiorstwa kaznodzieja
1860	Jozafat Rapiejko Pallady Szenejko	1810 – 1869 30 I 1807 – 1872	administrator superiorstwa kaznodzieja
1861	Piotr Panasiewicz	20 III 1832 – 1885	administrator superiorstwa
1862	Piotr Panasiewicz Pallady Szenejko	20 III 1832 – 1885 30 I 1807 – 1872	administrator superiorstwa
1863	Piotr Panasiewicz	20 III 1832 – 1885	administrator superiorstwa

1864	Piotr Panasiewicz Seweryn Lipski	20 III 1832 – 1885 22 X 1800 – 1875	administrator superiorstwa
1865	Piotr Panasiewicz Seweryn Lipski	20 III 1832 – 1885 22 X 1800 – 1875	administrator superiorstwa

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 684, passim; sygn. 687, passim; W. Kołbuk, *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817–1872*, „Roczniki Humanistyczne” 1983, 31, 2, s. 172–184.

Jednym z superiorów zamojskiej placówki był Pelagiusz Rzewuski, ochrzczony w obrządku rzymskokatolickim i studiujący w seminarium księży komunistów w Węgrowie oraz seminarium diecezji podlaskiej w Janowie, ale wydany z nich najprawdopodobniej z powodu udziału w powstaniu listopadowym. W 1861 r. jako zakonnik klasztoru bazyliańskiego w Białej Rzewuski został aresztowany przez władze carskie i wywieziony do Wołogdy. Po powrocie z wygnania odmówił przejścia na prawosławie i został osadzony w klasztorze bernardynów w Radecznicy³⁷. Inną postawę prezentował ostatni przełożony klasztoru zamojskiego i administrator parafii zamojskiej Paweł Panasiewicz, który przyjął prawosławie i pełnił funkcję duchownego w parafiach prawosławnych³⁸.

W 1839 r. prowincjał Jan Billewicz wydał rozporządzenie określające porządek dnia w klasztorze zamojskim. Pobudkę wyznaczono o godzinie 5 rano, modlitwy poranne w chórze zaczynały się o godzinie 5.30, o godzinie 10 odprawiano liturgię godzin, zaś o godzinie 15 nieszpory. Na obiad i kolację dzwoniło o godzinie 12 i 18. Żaden z zakonników nie mógł zwalniać się z modlitw chórowych poprzedzonych medytacją, które w zimie odmawiano w celi przełożonego, a w czasie letnim w cerkwi. Podczas posiłków należało czytać fragmenty Pisma Świętego, reguł św. Bazylego Wielkiego i żywotów świętych. Bez zgody przełożonego profesom nie wolno było oddalać się poza klasztor. Prowincjał szczegółowo określił menu klasztorne, rozpisując potrawy podawane w poszczególne dni na obiad i kolację. Nakazał również superiorowi dbać o to, aby zakonnicy mieli zapewnione pożywienie³⁹.

Zastrzeżenia budziło przestrzeganie zasad reguły zakonnej przez niektórych członków zamojskiej wspólnoty bazyliańskiej. Upominając w 1847 r. o Palladego Szenejkę, unicki biskup chełmski Filip Felicjan Szumborski pisał: „Już dawniej notowany i przestrzegany byłeś w Chrystusie Bracie Pallady o zuchwałość, nieuległość i inne zakonne zaniedbywania powinności, a teraz mieszkając w klasztorze zamojskim nad wszelkie spo-

³⁷ APL, ChKGK, sygn. 997, passim; sygn. 684, s. 310.

³⁸ APL, ChKGK, sygn. 961, passim.

³⁹ APL, AKG, sygn. 17, s. 25–26.

dziewanie, jawnie okazałeś się takim, i udowodniłeś swoją zuchwałość, niekarność i rozwiązłość, ustaw zakonnych pogardę, a nawet bezbożność, zaniedbując wszelkich chrześcijańskich powinności. Posty i wstrzemięźliwość prawem kościelnym i ustawami zakonnymi za nic poczytujesz. Nabożeństwa chórowego unikasz, a zapewne i prywatnie go nie dopełniasz. Zuchwale powstajesz na przełożonego, tak dalece, żeś go znieważył wielokrotnie i pobiciem groziłeś". Jako pokutę zakonnik miał odbyć ośmiodniowe rekolekcje, zakończone przystąpieniem do sakramentu spowiedzi św. przed wskazanym spowiednikiem, zaś po tym akcie kontynuować rekolekcje przez pięć kolejnych dni. W czasie rekolekcji pokutujący miał pościć o chlebie i wodzie w poniedziałki, środy i piątki. Nie mógł również odprawiać Służby Bożej⁴⁰. Rozluźnienie dyscypliny klasztornej brało się również stąd, że bazylianie zamojscy, łamiąc zasady klauzury, wynajęli w latach dwudziestych XIX w. pomieszczenia w klasztorze osobom prywatnym, m.in. lekarzowi wojskowemu i jego żonie. Sytuacja ta powtarzała się i w późniejszych latach, skoro dziekan zamojski ks. Aleksander Górski informował konsystorz diecezji chełmskiej w 1851 r. o „niestosownym wyborze lokatorów” przez zakonników. O nieprzestrzeganiu zasad życia wspólnotowego świadczyło niezamykanie furty klasztornej na noc⁴¹.

Tab. 2. Budżet monasteru bazylikańskiego w Zamościu w latach 1848–1857

Rok	Przychody		Wydatki		Dochód	
	r.s.	kop.	r.s.	kop.	r.s.	kop.
1848	501	12	516	–	-14	88
1849	381	12	387	24	-6	12
1851	570	2	624	50	-54	48
1852	540	73	475	36	65	37
1853	481	79	492	90	-11	11
1854	418	62	405	15	13	47
1855	412	86	474	62	-61	76
1856	446	58	479	66	-33	8
1857	460	38	490	58	-30	20

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 684, s. 28–29, 42, 128, 130, 155, 158, 167–168, 193, 222, 227–228; sygn. 687, k. 12.

Jak wynika z tabeli, dochody klasztoru zamojskiego oscylowały w granicach 380–570 rubli rocznie. Wydatki z reguły przewyższały osiągnane

⁴⁰ APL, ChKGK, sygn. 1035, s. 23.

⁴¹ A. Kossowski, *Z dziejów*, s. 218–219.

zyski, stąd konieczność uzupełniania corocznego deficytu. Jak zauważano w sprawozdaniach finansowych, „[...] dochody klasztorne nie wystarczają na odparcie koniecznych potrzeb, zatem prawie corocznie zaciąga się mała pożyczka, którą w następnym roku klasztor spłaca”⁴².

Ryc. 3. Pieczęć klasztoru zamojskiego z 1839 r.

Źródło: APL, KWL i RGL, WA, sygn. 46, s. 170.

Przedstawiciele władz państwowych i duchownych delegowani do przeprowadzenia spisu zaleconego w 1853 r. przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych w maju 1860 r. ocenili majątek klasztoru bazyliańskiego, po korektach wprowadzonych na wniosek konsystorza chełmskiego, na 14 485 rubli 96 kopiejek, z czego przychód roczny miał wynosić 411 rubli 40 kopiejek⁴³. Składały się na niego odsetki od kapitałów ulokowanych w Banku Polskim oddane bazylianom w zamian za zobowiązania modlitewne, dochody z gospodarstwa w dwóch folwarkach (rocznie 110 rubli 84 kopiejki), opłaty *iura stolae* (33 ruble 43 kopiejki) oraz kwoty z ofiar cerkiewnych (6 rubli)⁴⁴. Wydatki oszacowano na 186 rubli 23 kopiejki. Stanowiły je: habitowe dla zakonników (54 ruble), pensje dla służby kościelnej (organista – 45 rubli, dwóch dziadów i dwie kobiety – 30 rubli), wydatki na potrzeby cerkiewne (wino, światło, pranie, fur-

⁴² APL, ChKGK, sygn. 684, s. 140.

⁴³ APL, ChKGK, sygn. 581, k. 21, 23.

⁴⁴ *Ibidem*, k. 9v, 12, 14–14v.

manki – 39 rubli 45 kopiejek), podatki państwowe (17 rubli 80 kopiejek). Czysty dochód na utrzymanie klasztoru wynosił 225 rubli 17 kopiejek⁴⁵.

Kwestię remontu zabudowań monasterskich rozwiązała kasata klasztoru. Przeprowadzono ją na mocy rozporządzenia w sprawie zniesienia klasztorów w Lublinie, Chełmie, Białej i Zamościu wydanego 10 grudnia 1864 r. przez namiestnika Królestwa Polskiego Fiodora Berga⁴⁶.

Pismem z 29 grudnia 1864 r. gubernator lubelski Michaił Andriejewicz Buckowski poinformował unickiego biskupa chełmskiego Jana Mikołaja Kalińskiego o przejęciu majątku znoszonych klasztorów bazylikańskich przez Skarb Królestwa Polskiego oraz mianowaniu urzędników wchodzących w skład komisji zajmującej się opisem majątku nieruchomego i ruchomości należących do monasterów. Do klasztoru zamojskiego odelegowano przedstawicieli Wydziału Skarbowego – nadrachmistrza sekcji dóbr Adama Klickiego oraz Wydziału Administracyjnego – sekretarza magistratu Zamościa Marcelgo Ortmana. Trzeciego członka komisji miał wskazać władca chełmski⁴⁷. Ten delegował dziekana zamojskiego i proboszcza w Szczepieszynie ks. Aleksandra Górskiego⁴⁸.

16 marca 1865 r. wyznaczona komisja dokonała zajęcia i opisu majątku skasowanego klasztoru bazylikańskiego⁴⁹. Protokół o przejściu całego majątku pod zarząd Skarbu Królestwa Polskiego podpisali 18 marca 1865 r. w obecności superiora Panasiewicza wyznaczeni do tego aktu urzędnicy oraz przedstawiciel biskupa chełmskiego, a także deputat wojskowy kapitan Garnwinskij, reprezentant burmistrza Zamościa W. Zaleski, naczelnik Zamojskiej Żandarmskiej Komendy major Wasyl Jezierski oraz świadkowie⁵⁰. Do sierpnia 1865 r. czynności związane z przejmowaniem dóbr monasterskich przez Skarb Królestwa były już na ukończeniu⁵¹. 4 sierpnia 1865 r. komisja oddała w zarząd duchowieństwa pozostałego przy cerkwi św. Mikołaja zajęte budynki świątyni, część klasztoru (tylko lokale na pię-

⁴⁵ *Ibidem*, k. 21v–22, 23.

⁴⁶ APL, ChKGK, sygn. 687, k. 18; *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 63, Warszawa 1865, s. 4–11.

⁴⁷ APL, ChKGK, sygn. 687, k. 20–20v.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 31, 33. W sierpniu 1865 r. ks. Górski za koszty poniesione na podróż do Zamościa w celu uczestnictwa w pracach komisji przejmującej majątek klasztoru bazylikańskiego otrzymał 20 rubli 4 kopiejki.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 32.

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Radomiu [dalej: APR], Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej i Siedleckiej [dalej: ZDP], Sukcesje, sygn. 15682, k. 5–6v.

⁵¹ APL, ChKGK, sygn. 687, k. 33.

trze, gdyż parter pozostawiono w zarządzie Skarbu) i budynki gospodarcze (stajnia, wozownia i obora)⁵².

18 sierpnia 1865 r. spisano przedmioty i księgi liturgiczne oraz książki w bibliotece klasztornej, które przekazano do dalszego użytkowania pozostałemu przy cerkwi duchowieństwu. Wymieniono je w tabeli 3, cytując zapisy pochodzące ze źródła i dodając wersy z podsumowaniem ilości i wartości przedmiotów. Porównanie wyposażenia spisanego w 1865 r. z inwentarzem klasztoru bazylikańskiego z 1858 r. pozwala stwierdzić, że w okresie tym bazylianie nie powiększyli ruchomości będących w ich posiadaniu, a wręcz liczba niektórych z nich, zapewne ze względu na zużycie, zmniejszyła się, np. ilość humerałów, korporałów⁵³.

Tab. 3. Paramenty liturgiczne oraz biblioteka w cerkwi św. Mikołaja w Zamościu w 1865 r.

Lp.	Przedmioty liturgiczne	Ilość	Wartość	
			r.s.	kop.
	Aparaty kościelne			
1	Ornatów białych z dalmatykami atłasowymi w kwiaty	2	10	–
2	Ornat biały jedwabny złotym galonem obszyty	1	2	–
3	Ornat biało-różowy w kwiaty z galonem białym	1	2	–
4	Ornat żółty jedwabny z zielonymi kwiatami bez galonów	1	2	–
5	Ornat jedwabny czerwony w kwiaty lamą obszyty	1	8	–
6	Ornat lamowy złoty w kwiaty z dalmatykami	1	10	–
7	Ornat biały jedwabny w kwiaty ze złotym galonem	1	3	–
8	Ornat fioletowy jedwabny z rekwizytami	1	3	–
9	Ornat żółty jedwabny z niebieską kapą	1	4	–
10	Ornat biały na dnie niebieskim z galonem żółtym	1	4	–
11	Ornat czerwony adamszkowy z kołnierzem niebieskim	1	5	–
12	Ornat czerwony jedwabny z kołnierzem aksamitnym	1	3	–
13	Ornat gredytorowy w kwiaty z kołnierzem białym	1	6	–
14	Ornat kawowy z galonem białym	1	7	–
15	Ornat biały z galonem	1	3	–
16	Ornat jedwabny błękitnego koloru	1	3	–
17	Ornat kitajkowy w pasy z galonem żółtym	1	5	–
18	Ornat zielony z galonem żółtym w kwiaty niebieskie i białe	1	7	–
19	Ornat zielony w białe kwiaty z kołnierzem różowym	1	6	–
20	Ornat kawowy w kwiaty z galonem żółtym	1	5	–

⁵² APR, ZDP, Sukcesje, sygn. 15682, k. 34v–37.

⁵³ *Ibidem*, k. 99–100v; APL, ChKGK, sygn. 580, k. 235v–237.

21	Ornat na tle białym w kwiaty z galonem żółtym	1	3	–
22	Ornat żałobny kawowy w pasy białe	1	6	–
23	Ornat żałobny manczestrowy zniszczony	1	–	50
24	Ornat żałobny adamaszkowy tabaczkowy	1	4	–
25	Ornat żałobny aksamitny z galonem białym	1	8	–
26	Ornat atłasowy w kwiaty	1	5	–
27	Ornat łańcuchowy biały	1	2	–
28	Dalmatyk na dnie żółtym w kwiaty	2	6	–
29	Dalmatyk na dnie białym w kwiaty	2	6	–
30	Alb płóciennych z koronkami u dołu	8	5	–
31	Komży płóciennych	5	2	–
32	Obrusów na ołtarze	17	8	–
33	Humerałów	3	–	30
34	Korporałów	10	1	–
35	Puryfikaterzy	31	–	75
36	Ręczników dużych dwa, małych trzy	5	–	45
37	Sukienek na puszkę	3	–	60
38	Firanki do ołtarzy rozmaitego koloru	9	5	–
39	Burs do chorych	3	1	–
40	Pasków nicianych i wełnianych	4	1	–
41	Antymisów	5	1	50
42	Chorałki	6	6	–
43	Antypedziów różnokolorowych	6	3	–
	Razem	147	174	10
	Naczynia metalowe			
1	Puszka srebrna wewnątrz i zewnątrz wyślaczana	1	16	–
2	Monstrancja wielka srebrna poślaczana z melchizedekiem	1	26	–
3	Monstrancja mniejsza srebrna poślaczana z melchizedekiem	1	15	–
4	Monstrancja miedziana poślaczana z melchizedekiem	1	6	–
5	Kielichów srebrnych wewnątrz wyślaczanych z patenami	2	24	–
6	Kielichów srebrnych wewnątrz i zewnątrz wyślaczanych z patenami	2	24	–
7	Kielich srebrny z pateną misjonarską	1	12	–
8	Kielichów mniejszych srebrnych	3	20	–
9	Krzyż patriarchalny ze srebrną rączką	1	2	–
10	Krzyż srebrny z postumentem i pasyjką	1	6	–
11	Relikwiarz najrytberowy	1	2	–

12	Łyżeczek srebrnych	2	1	50
13	Mirnic srebrnych wewnątrz pozłacanych	6	6	–
14	Mirnica cynowa potrójna spojona	1	–	45
15	Gwiazd do kielichów srebrnych pozłacanych	2	1	–
16	Wotum srebrne	1	–	75
17	W obrazie S ^o Onufrego, promienie około głowy, berło, korona, Duch S ^y wszystko srebrne pozłacane	6	4	–
18	Na obrazie Matki Boskiej w wielkim ołtarzu: sukienka, dwie korony, słońce, księżyc, gwiazdy srebrne wyzłacane	15	36	–
19	Na obrazie Matki Boskiej w ikonostasie: sukienka i dwie korony srebrne	3	5	–
20	W ołtarzu Opieki Matki Boskiej: sukienka, miesiąc i jedna gwiazda, srebrne	3	10	–
21	W obrazie procesjonalnym suknia i dwie korony srebrne	3	20	–
22	Ewangelia cała w srebro oprawna	1	20	–
23	Ewangelia w srebrne narożniki oprawna	1	3	–
24	Trybularz srebrny z łańcuszkami	1	6	–
25	Lampa duża srebrna	1	6	–
26	Paciorków sznurków ośm	8	–	75
27	Korali i pereł różnej wielkości w wielkim ołtarzu sznurków	14	14	–
28	Lichtarzy cynowych dużych	8	16	–
29	Lichtarzy cynowych mniejszych	2	2	–
30	Lichtarzy mosiężnych dużych	6	10	–
31	Przystawek mosiężnych	6	3	–
32	Przystawek cynowych para jedna i trojświecznik mosiężny – razem sztuk trzy	3	3	–
33	Lawatarz cynowy	1	1	–
34	Trybularz mosiężny	1	1	–
35	Łódka mosiężna z łyżeczką	1	–	50
36	Taca cynowa jedna i blaszana jedna	2	1	–
37	Dzwonków małych w większej części zniszczonych	11	1	–
38	Krzyż na ołtarzu wielkim srebrny pozłacany	1	15	–
39	Krzyż cynowy z pasyjką na ołtarz	1	–	50
40	Organ nowy na dziewięć głosów	1	300	–
	Razem	127	641	45
	Księgi chórowe (liturgiczne)			
1	Mszałów dużych edycji poczajowskiej	3	4	–
2	Mszał mały	1	1	–

3	Oktoichów edycji poczajowskiej	2	3	–
4	Księga Apostoł	1	1	–
5	Psalterzów edycji poczajowskiej	2	1	50
6	Irmologionów	2	2	–
7	Minej	6	6	–
8	Trebników	3	1	–
9	Czasosłówów	2	2	–
10	Weliczanij	1	–	30
11	Prazdnyje edycji poczajowskiej	2	1	50
	Razem	25	23	30
	Biblioteka			
1	Zbiór żywotów S ^{ch} pańskich na cały rok	12	3	–
2	Zbiór żywotów S ^{ch} pańskich tomów	3	1	–
3	O świętobliwości kapłanów	4	1	–
4	Starego i Nowego Testamentu tomów	4	3	–
5	Szkoła Bazylińska	1	–	50
6	Kazań różnych autorów książek	15	4	–
7	Książeczka przepisów policyjno-lekarskich	1	–	15
8	Książeczka o cholery	1	–	15
9	Dzieł teologicznych w manuskryptach	10	2	–
10	Dzieł historycznych drukowanych ksiąg	5	3	–
	Reszta książek bez tytułów			
	Razem	56	17	80

Źródło: APR, ZDP, Sukcesje, sygn. 15682, k. 99–100v.

Wartość ruchomości pozostawionych w cerkwi wyceniono łącznie na 856 rubli i 65 kopiejek. Na tę kwotę składały się przede wszystkim organy wycenione na 300 rubli oraz paramenty liturgiczne z metali szlachetnych. Wartość najdroższych szat liturgicznych nie przekraczała 10 rubli. Znacznie mniej cenne były księgi liturgiczne i biblioteczne. Przedmioty wymienione w tabeli pozostały w cerkwi św. Mikołaja i zostały przejęte przez duchowieństwo prawosławne z chwilą likwidacji unii w Królestwie Polskim.

Kasata klasztoru przesądziła też o losie kaplicy zbudowanej w 1839 r. na folwarku w Majdaniu. W niej w latach sześćdziesiątych XIX w. bez zezwolenia władz urządzono dom przedpogrzebowy. Na początku 1866 r. władze gubernialne apelowały do unickiego biskupa chełmskiego o likwidację tej placówki. Część mieszkańców parafii zamojskiej oświadczyła, że skoro kaplica została wystawiona ich kosztem, życzą sobie, aby nadal po-

zostawała do ich dyspozycji⁵⁴. Opinia władz cerkiewnych opierała się na założeniu, że po oddaniu dzierżawcy folwarku w Majdanie kaplica nie powinna być utrzymywana. Miała ona rację bytu „[...] dawniej, kiedy na folwarku bazyliańskim w Majdanie mieszkał stale zakonnik i mógł codziennie w kaplicy odprawiać nabożeństwo i dopełniać posług religijnych parafianom”⁵⁵. Kres istnieniu kaplicy położyła decyzja władz gubernialnych, które w sierpniu 1866 r. nakazały kaplicę rozebrać, materiały sprzedać, a pozyskane środki przeznaczyć na cerkiew w Zamościu⁵⁶.

Problemów nastroczała także sprawa folwarku w Łabuńkach. W związku z przejściem majątku bazyliańskiego na rzecz Skarbu Królestwa Polskiego delegowany do tej czynności urzędnik latem 1865 r. stwierdził, że grunty probostwa w Łabuńkach były wydzierżawiane chłopom za czynsz roczny. Wypowiedział im więc użytkowanie ziemi od jesieni. W związku z tą sytuacją władze administracyjne gubernium lubelskiego domagały się wyjaśnienia, czy folwark Łabuńki stanowi uposażenie bazylianów i może zostać przejęty przez Skarb Królestwa Polskiego, czy tylko pozostawał w administracji zakonników, przynależąc prawnie do parafii greckokatolickiej⁵⁷. Biskup chełmski odpowiedział na to pytanie dopiero w marcu 1866 r. Stwierdził, iż grunty w Łabuńkach „nie powinny być uważane jako fundusz klasztoru”. Były one uposażeniem probostwa unickiego istniejącego jeszcze w trzeciej ćwierci XVIII w., obejmującego siedem wsi, w których było łącznie 80 parafian przystępujących do sakramentu spowiedzi. W 1786 r. w ramach reform józefińskich władze austriackie włączyły unicką parafię w Łabuńkach do parafii zamojskiej⁵⁸.

W dniu 13 kwietnia 1866 r. odbyła się licytacja drewnianej szopy zlokalizowanej na gruncie pobazyliańskim przy gmachu klasztornym obok świątyni pobazyliańskiej. Jej wartość powiatowy budowniczy w protokole z marca 1866 r. oszacował na 5 rubli. Do licytacji stanęło sześciu kupców. Szopę sprzedano Hercowi Edelsbergowi za 13 rubli. Zgodnie ze zobowiązaniem miał on w ciągu czterech dni rozebrać szopę i oczyścić plac⁵⁹.

Po kasacie klasztoru bazyliańskiego cerkiew św. Mikołaja stała się świątynią parafialną, przy której funkcję administratora pełnił dotychczasowy superior Piotr Panasiewicz. Na początku lat siedemdziesiątych XIX w. pa-

⁵⁴ APL, ChKGK, sygn. 581, k. 69–69v, 74–74v, 76v, 78.

⁵⁵ *Ibidem*, k. 75, 76v.

⁵⁶ *Ibidem*, k. 77.

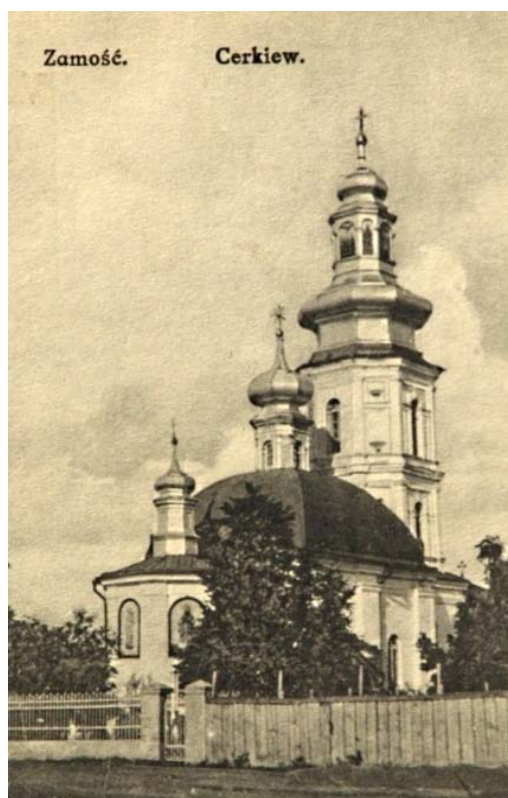
⁵⁷ *Ibidem*, k. 70, 71–72.

⁵⁸ APL, KWL i RGL, WA, sygn. 1658, s. 199; ChKGK, sygn. 581, k. 70v.

⁵⁹ APL, KWL i RGL, WA, sygn. 1658, s. 517, 519.

rochem został Antoni Reszetyłowicz (ur. w 1834 r.), duchowny przybyły z Galicji⁶⁰.

Budynek klasztorny został rozebrany. Dawnych mieszkańców tego miejsca upamiętnia jedynie nazwa ulicy, przy której stoi dawna cerkiew – Bazylińska.

Ryc. 4. Cerkiew prawosławna w Zamościu pod koniec XIX w.

Źródło: <http://zamosc.fotopolska.eu/94256,foto.html> [dostęp: 31 III 2022].

W 1875 r. po likwidacji Kościoła unickiego cerkiew św. Mikołaja została zamieniona na prawosławną. Przejęcie cerkwi wiązało się ze zmianami w jej architekturze, dekoracji wnętrza i wyposażeniu, zgodnymi z duchowością prawosławną. Najbardziej widoczne z zewnątrz było nasadzenie cebulastych hełmów nad prezbiterium i nawą. Warto zauważyć, że próby przejęcia tej świątyni w użytkowanie przez ludność prawosławną po-

⁶⁰ APL, ChKGK, sygn. 168, k. 618v–619.

dejmowane były już wcześniej⁶¹. W 1831 r. komendant twierdzy Zamość występował do unickiego biskupa chełmskiego Filipa Felicjana Szumborskiego o odprawianie w cerkwi bazyliańskiej nabożeństw dla wiernych prawosławnych, nieposiadających swej cerkwi w mieście. Władyka nie uwzględnił tej prośby. Z kolei w 1839 r. pojawił się pomysł zamknięcia klasztoru bazyliańskiego i zamienienia świątyni na cerkiew prawosławną. Temu projektowi znów sprzeciwił się biskup Szumborski⁶².

W okresie przynależności świątyni do Cerkwi prawosławnej zbudowano plebanię dla duchowieństwa parafialnego, która stała w miejscu ogrodu bazyliańskiego, na północ od cerkwi św. Mikołaja. W 1876 r. z błogosławieństwa prawosławnego arcybiskupa chełmskiego i warszawskiego Leoncjusza (Lebiedzkiego) reaktywowane zostało bractwo św. Mikołaja w Zamościu. Dzięki wysiłkom opiekuna bractwa o. Jana Gajdy, proboszcza o. Antoniego Reszetyłowicza i powiatowego komisarza Włodzimierza Filipowicza Tchorzewskiego (późniejszego naczelnika guberni lubelskiej) do dnia pierwszego brackiego święta, tj. 9 maja 1877 r., odzyskano majątek o wartości 3749 rubli. W pierwszym roku funkcjonowania bractwo liczyło 392 członków. Do 1900 r. bractwo zorganizowało m.in.: sklep z artykułami cerkiewnymi, trzy biblioteki objazdowe, świetlicę środowiskową, czytelnię i kolportaż prasy. Wspomagało finansowo chóry cerkiewne i szkoły parafialne. Bractwo św. Mikołaja zorganizowało również sierociniec dla chłopców. Członkowie bractwa obsługiwali święta cerkiewne, mieli prawo trzymania świec podczas liturgii oraz pogrzebu na koszt parafii⁶³.

W 1915 r. po ewakuacji duchowieństwa prawosławnego z Królestwa Polskiego przed armią austriacką cerkiew św. Mikołaja nie pełniła funkcji sakralnych. Pod koniec I wojny światowej 6 sierpnia 1918 r. władze austriackie na wniosek Kurii Biskupiej w Lublinie przekazały cerkiew katolikom na kościół szkolny, uzasadniając tę decyzję porzuceniem budynku przez Cerkiew prawosławną. Przejęcie obiektu przez Kościół rzymskokatolicki wiązało się z kolejnymi zmianami wewnątrz świątyni, podjętymi w latach 1918–1920. Usunięto wówczas dodatki typowe dla cerkiewnej architektury rosyjskiej i nadano kościołowi nowe wezwanie św. Stanisława Kostki⁶⁴. Nieco później niż samą cerkiew Kuria Lubelska otrzymała budynek plebanii o sześciu pokojach i z małą przybudówką. Władze Cerkwi

⁶¹ J. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 119.

⁶² A. Kossowski, *Z dziejów*, s. 220; P.K. Ślaza, *Filip Felicjan Szumborski (1771–1851), grekokatolicki biskup chełmski*, Białystok 2014, s. 298.

⁶³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 70.

⁶⁴ M. Matuszewska, *Dzieje kościoła św. Mikołaja w Zamościu*, „Niedziela. Edycja Zamojsko-Lubaczowska” 2005, 24, s. 1.

prawosławnej wniosły sprawę do Sądu Najwyższego o zwrot świątyni, ale nie uzyskały pozytywnego dla siebie wyroku⁶⁵.

W końcu lat dwudziestych XX w. rodzina Szeptyckich z Łabuń wystąpiła o sprowadzenie do Zamościa Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela (redemptorystów). 13 kwietnia 1934 r. władze zgromadzenia erygowały nowy dom, zaś 24 kwietnia tego samego roku zgodę na jego otwarcie podpisał biskup lubelski Marian Fulman. 3 sierpnia 1934 r. urzędowo przekazano redemptorystom budynek kościoła szkolnego (dawnej cerkwi św. Mikołaja) oraz znajdującą się obok plebanię. Z powodu roszczeń zgłaszanych przez Cerkiew prawosławną budynki te zostały oddane warunkowo w zarząd, a nie jako własność. Redemptoryści zmienili wezwanie kościoła na pierwotne – św. Mikołaja. Prowadzili ożywioną działalność misyjną i duszpasterską⁶⁶.

Po wybuchu II wojny światowej sytuacja kościoła i klasztoru skomplikowała się, gdyż o ich oddanie wystąpili prawosławni Ukraińcy, współpracujący z Niemcami. Na polecenie władz okupacyjnych 3 kwietnia 1941 r. kościół św. Mikołaja przekazano prawosławnym, zaś 22 grudnia 1942 r. redemptoryści opuścili klasztor, który został zamieniony na hotel dla Niemców. Stan ten utrzymał się do 24 lipca 1944 r., kiedy to kościół i klasztor wróciły do zakonników. Rozstrzygnięcie to potwierdził wyrokiem Sąd Grodzki w Zamościu oraz wojewoda lubelski. 12 grudnia 1944 r. starosta dokonał urzędowego przekazania kościoła zgromadzeniu⁶⁷. Od 1994 r. własnością redemptorystów stał się rozbudowany przez nich w latach osiemdziesiątych XX w. budynek klasztorny (dobudowano drugie skrzydło) wraz z placem. Natomiast sam kościół i plac przykościelny należą do Rzymskokatolickiej Kurii Diecezjalnej⁶⁸.

W 1957 r. kościół św. Mikołaja wraz z wystrojem, otaczającym go drzewostanem i murowanym ogrodzeniem uznano za zabytek kultury, zaś w 1992 r. jako część zabytkowego Zamościa kościół znalazł się na liście Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO. Redemptoryści przeprowadzili remont generalny świątyni w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. oraz na początku XXI w.⁶⁹

⁶⁵ Archiwum Warszawskiej Prowincji Redemptorystów w Tuchowie [dalej: AWPR], Kościół św. Mikołaja – Redemptoryści. Historia kościoła św. Mikołaja. Bardzo dziękuję Ojcu Doktorowi Sławomirowi Pawłowiczowi CSsR za umożliwienie skorzystania z materiałów Archiwum.

⁶⁶ AWPR, A. Włoszczańska, 70. rocznica pobytu Redemptorystów w Zamościu. *Copiosa apud eum Redemptio – Obfite u Niego Odkupienie*, Zamość 2004, s. 2.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 7–8.

⁶⁸ A. Makowski CSsR, 80 lat Redemptorystów w Zamościu (1934–2014), „Studia Redemptorystowskie” 2014, 12, s. 375.

⁶⁹ *Ibidem*.

W przeciągu XIX i XX w. cerkiew bazylikańska pw. św. Mikołaja w Zamościu zmieniała przynależność wyznaniową i obrządkową, jednak nie straciła funkcji sakralnej, służąc miejscowej ludności zgodnie ze swym przeznaczeniem. Skasowany klasztor bazylikański, którego budynek rozebrano po 1865 r., znalazł kontynuatora działalności zakonnej w postaci rzymskokatolickiego zgromadzenia redemptorystów.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Zbiory kartograficzne, sygn. teka 13 plan 10; teka 21 plan 24.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 106, 168, 579, 580, 581, 684, 687, 961, 997, 1035.

Akta klasztorów greckokatolickich (bazylianów) woj. lubelskiego – zbiór szczątków zespołów – klasztor bazylianów w Zamościu, sygn. 3, 7, 9, 17, 21, 29.

Komisja Województwa Lubelskiego i Rząd Gubernialny Lubelski. Wydział Administracyjny, sygn. 46, 1658.

Archiwum Państwowe w Radomiu:

Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej i Siedleckiej, Sukcesje, sygn. 15682.

Archiwum Warszawskiej Prowincji Redemptorystów w Tuchowie:

Kościół św. Mikołaja – Redemptoryści. Historia kościoła św. Mikołaja.

Włoszczańska A., 70. rocznica pobytu Redemptorystów w Zamościu. *Copiosa apud eum Redemptio – Obfite u Niego Odkupienie*, Zamość 2004.

Tsentrāl'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. L'viv [Центральний державний історичний архів України, м. Львів]:

fond 684, opys 1, sprawa 1851.

Printed sources (Źródła drukowane)

Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, chast' pervaya, t. 10, Akty, otnosyashchiesya k istorii Galitsko-russkoy pravoslavnoy tserkvi (1423–1714 g.g.), Kiyev 1904 [*Архив Юго-Западной России, часть первая, т. 10, Акты, относящиеся к истории Галицко-русской православной церкви (1423–1714 г.г.)*, Киев 1904].

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 63, Warszawa 1865.

Statutu Synodu Zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami, red. P. Nowakowski CM, Kraków 2020.

Studies (Opracowania)

Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005.

Gil A., *Opis unickiej cerkwi p.w. św. Mikołaja w Zamościu z 1828 r. na tle dziejów tamtejszych bazylianów*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2003, 1.

Gil A., Skoczył I., *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014.

Kładczyński J., *Dzieje prowincji bazylikańskiej w Królestwie Polskiem 1810–1864*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1937, 16.

- Kołbuk W., *Bazylianie w Królestwie Polskim w latach 1817–1872*, „Roczniki Humanistyczne” 1983, 31, 2.
- Kossowski A., *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII–XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji X. Biskupa Mariana Leona Fulmana*, cz. 3, Lublin 1939.
- Kossowski A., *Klasztor bazylianów w Zamościu i jego kronika*, „Roczniki Humanistyczne” 1953, 4, 4.
- Kossowski A., *Z dziejów zakonu bazylianów w Zamościu*, „Teki Zamojskie” 1938, 1(5), 1.
- Kowalczyk J., *Zamość: przewodnik*, Warszawa 1977.
- Lorens B., *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014.
- Makowski A. CSsR, *80 lat Redemptorystów w Zamościu (1934–2014)*, „Studia Redemptorystowskie” 2014, 12.
- Matuszewska M., *Dzieje kościoła św. Mikołaja w Zamościu*, „Niedziela. Edycja Zamojsko-Lubaczowska” 2005, 24.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Patryło I., *Kholms'ka provintsija Rizdva Materi Bozhoi (1810–1864)*, w: *Narys istorii Vasyliians'koho Chynu Svyatoho Yosafata*, (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVII), Rym 1992 [Патрило І., Холмська провінція Різдва Матері Божої (1810–1864), w: *Нарис історії Василянського Чину Святого Йосафата*, (Analecta OSBM, series II, sectio I, vol. XLVIII), Рим 1992].
- Popiołek B., Kicińska U., *Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich – okruchy biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2017, 65, 1.
- Rachwał P., *Unici na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawczo-demograficzne*, Lublin 2017.
- Szykuła A., *Folwark w Mocówcze koło Zamościa. Przyczynek do badań nad kulturą materialną o.o. bazylianów zamojskich pod koniec XVIII i na początku XIX wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2009, 7.
- Ślaza P. K., *Filip Felicjan Szumborski (1771–1851), greckokatolicki biskup chełmski*, Białystok 2014.
- Witkowski A., Koman W., *Klasztor i kościół Bazylianów w Zamościu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, w: *Kościoty, cerkwie i klasztory Lubelszczyzny w świetle badań archeologicznych*, red. E. Bonasiewicz-Szykuła, Lublin 2013.

NOTA O AUTORZE

Beata Lorens – dr hab., profesor w Zakładzie Historii Nowożytniej i Dziejów Kościoła w Instytucie Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Zainteresowania naukowe: dzieje Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej, historia i kultura zakonu bazylińskiego, stosunki religijno-etniczne na pograniczu polsko-ukraińskim w okresie nowożytnym, historia oświaty.

ABOUT THE AUTHOR

Beata Lorens – associate professor in the Department of Modern History and History of Church in the Institute of History at the University of Rzeszów. Her research interests: the history of the Uniate Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth, history and culture of the Order of Saint Basil, religious and ethnic relations in the Polish-Ukrainian borderland in the modern period, history of education.